

Een subjectief beeld van Justus Lipsius' gedachtenwereld : Iusti Lipsii defensio postuma (1608) van Carolus Scribani (1561-1629)

door

DR. J. KLUYSKENS

Reeds tijdens zijn leven en bepaald kort na zijn afsterven is Justus Lipsius een fel omstreden figuur geweest : de veelzijdige activiteiten van de Zuidnederlandse humanist in uiteenlopende milieus werden zeer verschillend beoordeeld. In Carolus Scribani's *Defensio Postuma* vond hij één zijner fermste verdedigers.

Lipsius' leven kan men gevoeglijk in drie perioden indelen. De eerste (1547-1578) omvat zijn vormingsjaren. In zijn kinderjaren verbleef hij in Brabant. Hij studeerde vervolgens als jongeling te Keulen¹ en ondernam een studiereis van ongeveer twintig maanden naar Rome², waar hij in dienst trad van kardinaal Granvelle³. Bijna twee jaar, van 1572 tot 1574, doceerde hij aan de lutherse universiteit te Jena⁴.

Aan zijn omgeving gaf hij aldaar de indruk oprecht luthers te denken⁵. In het najaar van 1575 vestigde hij zich te Leuven, waar hij op 23 januari 1576 aan de universiteit promoveerde tot licentiatus iuris utriusque. Van student bracht hij het zeer vlug tot docent : van juli 1576 tot begin maart 1578 gaf hij aan de Alma mater colleges over Livius en Romeinse instellingen⁶.

1. J. Kluyskens, *Les années passées par Juste Lipse chez les jésuites à Cologne. Étude critique*, in : *Archivum Historicum Societatis Iesu*, Vol. XLII, Rome, 1973, p. 310-321.

2. J. Ruyschaert, *Le séjour de Juste Lipse à Rome (1568-1570) d'après ses 'Antiquae Lectiones' et sa correspondance*, in : *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXXIV (1947-1948), p. 139-192.

3. P. Bergmans, *L'autobiographie de Juste Lipse publiée avec une traduction française et des notes*, in : *Messenger des sciences historiques de Belgique*, LXIII (1889), p. 148.

4. S. Sué, *Justus Lipsius' verblijf te Jena aan de hand van zijn briefwisseling en redevoeringen, 1572-1574*, in : *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXII (1968), p. 389-409.

5. H. D. L. Vervliet, *Lipsius' jeugd 1547-1578. Analecta voor een historische biografie*, in : *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXXI (1969), VII, p. 35.

6. Bergmans, p. 150 ; P. Burman, *Sylloges epistolarum viris illustribus scriptarum*, Leiden, 1727, I, p. 588, nr. 564. (verder geciteerd als P. Burman).

Na de nederlaag van het Staatse leger te Gemblours, op 31 januari 1578, kon men een hevige reactie van het Spaans-roomse absolutisme verwachten. Zijn professoraat in het lutherse Jena kon hem door het versterkte Spaanse bewind ten kwade worden geduid. Lipsius verliet dan ook de Leuvense universiteitsstad die, op 5 februari 1578, door de Spaanse troepen werd geplunderd⁷. Hij vluchtte ijlings naar Antwerpen, waar hij bij zijn vriend Christoffel Plantin gastvrijheid genoot⁸. Vandaar vertrok hij naar de pas opgerichte calvinistische universiteit te Leiden, die evenwel bij haar stichting geen strenge calvinistische signatuur droeg⁹. Vanaf het begin werd de universiteit immers gekenmerkt door haar breed kosmopolitisme¹⁰.

De Leidse periode (1578-1591) was de schoonste en de vruchtbaarste van Lipsius' leven. Zijn professoraat te Leuven (1591-1606) was echter, naar Laevinus Torrentius' ¹¹ getuigenis, de laatste parel aan de kroon¹².

Lipsius' stellingname, dat namelijk in de geloofsbelijdenis een pluralisme moest worden geduld, zo niet onvoorwaardelijk aanvaard, kon Scribani niet zijn ontgaan. Lipsius' irenisme anderzijds kon bezwaarlijk zijn instemming wegdragen¹³. Scribani voerde immers een verbeterde strijd tegen andersdenkenden. Getuige reeds zijn eerste werk: *Ars Mentiendi Calvinistica* (1602), en zijn groot oeuvre *Orthodoxae Fidei Controversa* (1609-1612) in zes boeken. Tot het einde van zijn leven bleef hij deze lijn doortrekken met zijn *Politico-Christianus* (1624) over de christelijke staatkunde, een tegenhanger van Machiavelli's *Il Principe*.

In Scribani's gedachtenwereld zijn drie elementen steeds voorhanden: zijn vurige gehechtheid aan de rooms-katholieke godsdienst, zijn diepe trouw aan de wettige vorst, zijn innige verknochtheid aan de staatseenheid der XVII Provinciën¹⁴.

7. F. Strada, *De bello Belgico*, Antwerpen, 1640, I, p. 563-564.

8. Cfr. J. Kluyskens, *Christoffel Plantin (1520-1589), Toongever van Justus Lipsius*, in: *De Gulden Passer*, 54, 1976, p. 93-107.

9. J. J. Woltjer, *De Leidse universiteit in verleden en heden*, Leiden, 1965, p. 9.

10. NNBM, I, kol. 1520.

11. Laevinus Torrentius (van der Beken) (1525-1595), na studies in de letteren en rechtswetenschappen, werd hij in 1557 raadsman van Robert de Berghes. Na een verblijf van eenendertig jaar in het prinsbisdom Luik, werd hij op 29 juni 1576 bisschop van Antwerpen. Wegens de politieke toestand en de financiële moeilijkheden kon hij pas in 1587 het bestuur van het bisdom in handen nemen. (Cfr. M. Delcourt en J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance* (3 dln; Parijs, 1950-1954)).

12. *Ibid.*, II, p. 346, nr. 502.

13. J. Kluyskens, *Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 88, afl., I, 1973, p. 19-37.

14. NNBW, I, kol. 914. Hij was in de jezuïetenorde ingetreden in 1582. Hij was professor in de wijsbegeerte te Dowaaï in 1591, vervolgens rector van de

Gelet op de uiteenlopende denkebeelden met Lipsius' standpunten stond hij derhalve voor een delicate opdracht. De verantwoording aan de lezer in het voorwoord van zijn *Defensio Postuma* verraadt deze stemming: alleen de aansporing zijner vrienden en zijn diepe genegenheid voor Lipsius konden hem tot het schrijven van het werk bewegen¹⁵.

Zijn verdediging werd in dialoogvorm opgesteld: een vriendelijk twistgesprek tussen de gereformeerde beschuldiger Redanius en de beroemde Zuidnederlandse filoloog. De dialoogvorm als procédé was door Scribani goed bedacht, aangezien het Lipsius in zijn werken niet vreemd was. Tevens bood deze methode echter de apologet het geschiktste middel om de beschuldigingen van Lipsius' tegenstander behendig te beantwoorden in een weerlegging die zich tot enkele goed voorgestelde bezwaren kon beperken¹⁶.

Het hoofdargument dat algemeen door Lipsius' tegenstrevers werd aangevoerd, was diens opvallende onstandvastigheid in zijn godsdienstige overtuiging of, ontgensprekelijk, in zijn geloofsbelijdenis, te meer daar deze de standvastigheid, in één zijner hoofdwerken, de *De Constantia*, als gronddeugd had voorgehouden¹⁷.

Redanius' eerste aanklacht klonk dan ook zeer geloofwaardig: „Quanta tu de constantia, in omni vita inconstantiae exemplum?”¹⁸ Dit scherp verwijt zal trouwens de eeuwen doorgalmen¹⁹. Was Scribani bij machte dergelijke pertinente aantijging te weerleggen zonder de waarheid geweld aan te doen? Met een afdoend tegenbetoog zat hij ongetwijfeld erg verveeld, daar een volledige rechtvaardiging van Lipsius' houding aan de waarheid al te opvallend afbreuk zou doen. Welke sluitende verdediging immers aanvoeren tegen de wijd verspreide beschuldiging: „Adolescens decurris ad nos, deseris senex, et adversarias partes am-

colleges te Antwerpen en te Brussel. Van 1613 tot 1619 overste van de provincia flandro-belgica. (Cfr. L. Brouwers, *Carolus Scribani s.j. 1561-1629, een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Antwerpen, 1961).

15. *Iusti Lipsii Defensio Postuma*, Justus Lipsius, *Opera Omnia*, Antwerpen, 1637, I, p. cij: „Habes Lector, quod amicorum preces, et meus in magnum Lipsium affectus protrusit”. (verder geciteerd als *Defensio Postuma*).

16. *Ibid.*: „Nec potui ordine, et velut presso pede, adversariorum scriptis insistere... Digessi tamen in aliquem ordinem hanc silvam, tum ne eodem cum adversariis luto involverer, tum ut imbellem inimicorum manum certius videres in hoc retextu... Erant alia permulta levia et quae nec nomem mererentur magni Lipsii... Itaque refellenda haec putavi contemptu solo”.

17. Justus Lipsius, *De Constantia*, in: *ibid.*, IV, p. 379b.

18. *Defensio Postuma*, p. cv.

19. Cfr. P. Burman, I, p. 66, noot I; Ch. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIIe siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*, Parijs, 1852, p. 73-74; H. T. Oberman, *Van Leiden naar Leuven; de overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche universiteit*, in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S. 5 (1908), 's-Gravenhage, 1908, p. 68-111, 191-227, 269-304.

plecteris" ²⁰ ? Zijn enige toevlucht zocht hij derhalve in het bepleiten van verzachtende omstandigheden. Scribani grijpt gretig naar het argument van de onervarenheid van de jeugd, die het rustig inzicht verstoort of verwringt : „Nemo est mortalium, quem non aliqua pars ignorantiae attingat" ²¹.

Op het eerste gezicht lijkt deze stellingname aanvaardbaar, doch ze werd reeds eerder, in een brief van 9 februari 1592 aan Abraham Ortelius ²², door Lipsius zelf aangevochten. Handelend over zijn jeugdijaren onder de lutheranen aan de universiteit te Jena schrijft hij : „Adolescens tunc fui, fateor, sed nihil tamen temere aut insipienter nimis gestum, nisi quod illic egi" ²³. Vooral bezwarend voor Lipsius, afgezien van zijn bekentenis aan Ortelius, die als zelfverdediging was bedoeld, klonk de bewering aldaar in zijn inaugurale rede, dat zijn gehechtheid aan zijn godsdienstige overtuiging zijn komst te Jena motiveerde, alsmede zijn ootmoedig verzoek om in de universitaire gemeenschap te worden opgenomen. „Quod peto a vobis, Amplissimi Viri, ut prohibeatis, et me olim florentem, et nunc in hanc fortunam nulla mea causa, sed religionis studio pro quo vitam ipsam effundam, deductum in vestram clientelam accipiatis. Peto igitur a vobis per societatem religionis, quae inter nos est, et per communia vincula studiorum, ut si a vobis idoneus viderer receptum me in hanc vestram universitatem patiamini, aut publicae aut privatae professioni praeesse" ²⁴.

Lipsius' getuigenis aan de hertog van Saksen-Weimar in een brief van 1572, waarin hij hem bekende dat hij zijn vaderland moest ontvluchten 'alleen om godsdienstige motieven' is eensluitend met zijn verklaring aan de Academische overheid ²⁵. Wanneer Lipsius derhalve gewaagt van verdrijving uit zijn land alleenlijk om religieuze redenen, bedoelt hij ontegensprekelijk zijn vroegere gehechtheid aan de rooms-katholieke godsdienst in de Spaanse Nederlanden. Aansluitend bij zijn betoog verantwoordde hij in een brief aan dezelfde correspondent zijn lutherse belijdenis ²⁶ door de plechtige verklaring, dat Jena de plaats was waar de zuivere

20. *Defensio Postuma*, p. cv.

21. *Ibid.*

22. Abraham Ortelius (Ortels, Hortels) (1527-1598), Zuidnederlands aardrijkskundige en cartograaf. In 1570 verscheen zijn groot werk, *Theatrum Orbis Terrarum*. (Cfr. BN XVI, 291-332).

23. P. Burman, I, p. 161.

24. *Lipsius salutem dicit Senatui Academiae Ienensis*, Th. Sagittarius, *Lipsius Proteus ex antro Neptuni protractus, et claro soli expositus*, Frankfurt, 1614, p. 16-17.

25. *Ibid.*, p. 19 : „Quantum queri de fortuna mea possum, Illustrissime Princeps, quae me immeritum solo religionis nomine patria et bonis eiecit”.

26. *Weimar, Landesbauplatzarchiv, Reg. 0717*, p. 2 : „Insignem edidit confessionem, etiam de caena domini...”.

godsdienst werd beleden²⁷. Nog veel neteliger voor Scribani was de weerlegging van Lipsius' bedrijvige en naarstige medewerking gedurende dertien jaar met de calvinistische universiteit te Leiden, waar hij tot driemaal toe het rectoraat had waargenomen.

Scribani verstoutte zich deze bezwarende aanklacht, in verzachtende bewoordingen, op Lipsius' lippen te leggen: „... apud vos vixi, inimicus nemini, amicus quibus potui, familiaris paucis. Et erant rara ingenia, quae pacem, quae quietem amarent...”²⁸. De schone rol wordt hem toebedacht, deze van tolerant humanist bij minder verdraagzame collega's aan de Leidse universiteit. Zijn tolerantie uitte zich, aldus Scribani's antwoord, in een meedogend stilzwijgen. Het zwijgen was derhalve zijn veilige schuilhoek. Dergelijke houding kan toch geen vergissing zijn, vervolgt hij, tenzij men hem als fout zou aanrekenen te lang het stilzwijgen te hebben bewaard²⁹.

Lipsius eigent zich de verdienstelijke rol toe van de wijze, die begrip opbrengt voor mensen en situaties. „At ille mihi prudens, qui non in vanum spargit monita; qui, quae scit non profutura, domi suae tenet, laxaturus habenas, et toto ostio emissurus, ubi melior spes affulserit”³⁰. Kortom Scribani's verdediging gaf minder de onstandvastigheid toe in Lipsius' gedraging te Leiden dan een zekere traagheid in de belijdenis van het geloof, dat voor hem doorging als de ware godsdienst en de enige waarheid.

Dergelijke voorstelling der feiten en interpretatie van een gedragslijn is ongetwijfeld behendig uitgedacht, maar strookt deze versie met de werkelijkheid, met de waarheid?

Scribani getuigt van Lipsius' uitgesproken en wel overdachte geestesvrijheid, die hem aan de Leidse universiteit een ongebondenheid en onafhankelijkheid zou hebben verzekerd. Dergelijke verklaring van Lipsius' geesteshouding kan zich voor waar uitgeven; deze geestesvrijheid had echter een diepere grond dan zijn verdediger het hier wil laten voorkomen. In het Renaissance-humanisme ontstond immers een nieuwe, meer liberale houding tegenover het geloof. Van een zulkdanige vrijheidshouding vinden wij een revelerend mondeling getuigenis van Lipsius aan zijn vriend Konrad Schlüsselberg, die hij te Jena had leren kennen. Gevraagd naar de reden van zijn schijnbare onstandvastigheid in de geloofsbelijdenis antwoordde Lipsius: „Omnis religio et nulla

27. Th. Sagittarius, *op. cit.*, p. 19: „... is locus purae religionis ...”.

28. *Defensio Postuma*, p. cv.

29. *Ibid.*, p. cvj: „... silentio ille se tuetur. Feci hoc apud vos. In quo quid peccaverim, nescio: nisi peccatum sit diu siluisse”.

30. *Ibid.*

religio sunt mihi unum et idem. Et apud me lutherana et calvinistarum doctrina pari passu ambulat”³¹.

Bij de studie van een globaal overzicht van Lipsius' activiteiten te Leiden hoort anderzijds de vaststelling, dat hij in het universitaire milieu ver van zich gewild onverschillig op te stellen, zich volledig heeft ingezet voor de uitbouw der jonge universiteit, die op 8 februari 1575 haar deuren had geopend onder het motto, 'praesidium libertatis'³².

Redanius drong verder in zijn aanklacht heftig aan met de woorden: „Denique quidquid ante probasti, damnas; quae damnasti, probas. Haec viri, et viri docti sunt?”³³. Deze strijdvraag kon Scribani bezwaarlijk ontlopen, daar deze aantijging, na Lipsius' dood, te algemeen verbreid was. Tegen de scherpe aanklacht van bestendige onstandvastigheid bleef voor Scribani geen andere uitweg dan Lipsius een openlijke bekentenis in de mond te leggen: „An nescis, ἴδιον τοῦ σοφοῦ μετανοεῖν; factum hoc a me”³⁴. Lipsius' gedraging ten volle verantwoord was voor zijn verdediger een onmogelijke opdracht. Hij beklemtoonde derhalve Lipsius' gelegen terugkeer van een dwaling: „Erravi: vis errori inhaerere? Lapsus sum: non vis exsurgere?”³⁵ Toegegeven wordt inderdaad dat hij te lang met de hervormers omging, maar van die vergissing is hij wijselijk teruggekeerd. „Exspectavi ego tempus, et non semel haec vota mea: O quando! Ut vidi labi, etiam in deterius omnia, eripui me aliquando, et libertati reddidi; patriae, amicis reddidi: tutiora elegi, et meliorem caussam, in qua, si necessum, etiam immorerer”³⁶.

Dergelijke rouwmoedige bekentenis is eensluidend met zijn schuldbelijdenis aan rooms-katholieke vrienden³⁷ na zijn terugkeer in het katholieke kamp, maar strookt in geen geval met de treffende verklaring in zijn brief van 2 juni 1591 aan Thomas Zoes, rector van de Leidse universiteit en aan zijn vroegere collega's: „Ego me tamen vobis nunc et deinceps devinctum obstrictumque fateor,

31. Geciteerd door G. Goetz, *Geschichte der klassischen Studien an der Universität Jena von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, in: *Beiträge zur Geschichte der Universität Jena*, Jena, 1928, p. 13.

32. Cfr. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht-Antwerpen, 1952, V, p. 57.

33. *Defensio Postuma*, p. cvij.

34. *Ibid.*

35. *Ibid.*, p. cv.

36. *Ibid.*, p. cvj.

37. Cfr. Lipsius' brief van 14 april 1591 aan M. A. Delrio (A. Gerlo, H. D. L. Vervliet, I. Vertessen, *La Correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus. Introduction, Correspondance et Commentaire, Documents, Bibliographie*, Antwerpen, 1967, p. 25-26, nr. 19); aan Fr. Bencius op 21 april 1591 (*Rome, Arch. Pont. Univ. Greg., ms. 532, f. 12*).

quos bonos faventesque collegas habui : atque occasio sit publica aut privatim animi mei in vos declarandi" ³⁸.

Kwelijk voor de Spaansgezinde Scribani ³⁹ was tevens de anti-Spaanse houding van Lipsius tijdens zijn verblijf in het buitenland. Op Redanius' opwerping : „En de Spanjaarden, heel hun volk hebt gij daarover niet een afbrekend oordeel uitgesproken ?" ⁴⁰, werd genuanceerd en uiterst voorzichtig geantwoord : „Numquam universam gentem damnavi : et peccem in omnem prudentiam, qui totam damnem. Aliquos ex his minus probasse non diffitebor : acres spiritus, et nusquam nisi in periculis credulos : praefervidos, et ex ingenio suo reliquos metientes : alieni roboris et consilii contemptores. Haec nusquam probavi. At sunt alia in ea gente magna : patientia, qua una fere regna tenent ; fides, qualis in nulla alia ; ingenium ad summas scientias, Iurisprudentiam, Philosophiam, Theologiam : et debemus hanc aetate nostra lauream" ⁴¹.

Met Lipsius' vijandelijke houding tegenover het Spaanse regime én te Jena én te Leiden zat Scribani kennelijk verveeld. In zijn inaugurale rede aan de lutherse universiteit had Lipsius immers ondubbeltzinnig en opzichtig stelling genomen tegen het Spaanse bewind in de Nederlanden. „Exorta tempestate illa saevissimae tyrannidis, quae vobis non est ignota, spoliatus patriis fortunis post variam peregrinationem tamquam naufragus, in has partes sum eiectus" ⁴². Tijdens zijn verblijf te Leiden anderzijds schreef hij op 29 augustus 1588 aan Adriaan van der Mijle (1538-1590), lid van de Raad van State : „Classis haec modo Hispanica aut abeat, aut pereat : redit ad nos animus, et fiducia aliqua rerum. Illa tam magna, quem non terreat ? Vix in priscis Annalibus legas parem, adeo non maiorem. Sed Deus vivit !" ⁴³

Pas in de Leuvense periode veranderde hij van koers en loofde hij volmondig het Spaanse regime en de vorst, zich wel bewust van de noodzakelijkheid om zich te schikken naar de wensen en eisen van de gezagdragers ⁴⁴.

Aanvechtbaar, zo niet waardeloos, is Scribani's argumentatie, daar hij onbetwistbaar beoogde Lipsius vrij te spreken van vijan-

38. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas, principalement pendant les années 1580-1597*, Amsterdam, 1858, p. 65, nr. 38a.

39. L. Brouwers, *op. cit.*, p. 478 : „Scribani was Spaansgezind : hij was het door en door". Cfr. *Brieven van Carolus Scribani (1561-1629)*, Antwerpen, 1972, p. 68 : „Laudavi Hispanos. Quid volunt ? damnari ? et non monui ? Si matris ibi manum, alibi patris et medici admovi, quis damnet ?".

40. *Defensio Postuma*, p. cvij : „Sed Iberos et gentem illam totam".

41. *Ibid.*

42. *Lipsius salutem dicit Senatui Academiae Ienensis*, Th. Sagittarius, *op. cit.*, p. 16.

43. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites*, p. 34, nr. 3.

44. Cfr. Lipsius, *Cent. VI ad Belg.*, ep. 5, 10, 19, 38.

digheid jegens de Spanjaarden tijdens zijn professoraat te Jena en te Leiden.

Na zijn terugkeer uit Leiden was Lipsius zich zijn benarde positie wel bewust, daarom vond hij het raadzaam Jean Richardot (1540-1609), de voorzitter van de Geheime Raad, te verzoeken hem een certificaat van aanhankelijkheid aan het Spaanse bewind te bezorgen⁴⁵. Van deze voorzorgsmaatregel, die trouwens voor de nieuw aangestelde aan een katholieke universiteit als een verplichting gold⁴⁶, gewaagt Scribani niet. Wel werd de vraag gesteld of Lipsius' houding in het algemeen niet het kenmerk droeg van een berekend utilitarisme. Heeft hij niet gezwenkt volgens de kansen der fortuin⁴⁷? Was hij ten slotte geen windhaan die zich door paus en jezuiten liet manipuleren⁴⁸?

De eerste beschuldiging afweren, viel Scribani niet erg moeilijk. Lipsius immers verlangde niet door de volksgunst te worden opgehemeld; als hij maar voor zich zelf en voor zijn wetenschap mocht leven, heeft hij voldoende vrucht uit zijn leven gehaald⁴⁹. Met zijn verblijf in het buitenland had hij slechts één oogmerk, namelijk rustige oorden op te zoeken om zich in gemoedskalmte aan de studie te wijden. Deze rust en vrede heeft hij nochtans niet gevonden. „... salutem quaerebam, et quieta nemora, in quibus tuto, et sine militari sago, in pacata hac toga, Musis conviverem. Quaesivi, ut qui ignem solent, cum strictum est frigus, 'et prata canis albicant pruinis'⁵⁰, nec reperi”⁵¹. Dergelijke pacifistische verklaringen klinken geruststellend, doch zijn strijdig met Lipsius' mededeling aan de academische overheid bij zijn aankomst aan de lutherse universiteit te Jena, die hij religieus motiveerde: „... nisi a vobis re aut consilio adiuver in exteris regionibus degere cogar”⁵². Bleef het verwijt van slaafse ondergeschiktheid en afhankelijkheid aan de paus en aan de jezuiten, waardoor hij zijn persoonlijk denken had moeten afleggen. Bitsig en agressief is Scribani's

45. Cfr. P. Burman, I, p. 285, nr. 277; p. 286, nr. 278.

46. Cfr. L. Van der Essen, *L'université de Louvain (1425-1940)*, Brussel, 1945, p. 216.

47. *Defensio Postuma*, p. cix: „Animum inclinasti, quo propendere cernebas Fortunam: et maluisti cum Diis adhaerere caussae victricis, quam cum Catone victae”.

48. *Ibid.*, p. cvij: „Contra animi tui sententiam scribis: et fallis sciens, etiam invitus. Quis te cogit? Quis, nisi ille, qui non recte eminere dicitur supra omnia humana et divina, nisi, quidquid est uspiam magnum excelsumque, calcet pedibus; tum denique tui Iesuitae?”.

49. *Defensio Postuma*, p. cvij: „Neque enim mihi ingenium inclaescendi per turbas, per togam civicam, per Principum atria: mihi, Musisque si vivo meis, sat magnum vitae meae fructum retuli”.

50. Cfr. Horatius, I. *Od.* 4. 4.

51. *Defensio Postuma*, p. cix.

52. Lipsius *salutem dicit Senatui Academiae Ienensis*, Th. Sagittarius, *op. cit.*, 17. *Oratio II, habita Ienae anno 1572, cum inciperet publice interpretari Cornelium Tacitum*, in: *ibid.*, p. 33-34.

antwoord met betrekking tot het verwijt van onderhorigheid aan de paus. Wie gij niet kent, repliceert hij, noch ziet, kunt gij niet aanvallen; hierover kunt gij geen oordeel vellen⁵³.

Lipsius' onderworpenheid aan de paus konden zijn tegenstanders bezwaarlijk aantonen, toch heeft men sterk de indruk dat Scribani iedere vorm van polemieek met opzet ontloopt, temeer daar Lipsius zijn *Politica* op aanvraag van de te Rome verblijvende Robertus Bellarminus (1542-1621) had geamendeerd⁵⁴. Deze verandering aan de tekst had Lipsius kwaadschiks aangebracht. Aan Jan Moretus schreef hij immers op 30 mei 1593: „Peregimus hic [Lovanii] de Politicis, et sunt iam correcta... Ista facienda sunt, ut Romanis satisfiat, qui valde hoc urgent”⁵⁵. Scribani vermeed kennelijk een polemieek met de romeinse kringen, en voelde er weinig voor om herinnerd te worden aan Lipsius' uitdagende houding tegenover de paus tijdens zijn verblijf te Jena⁵⁶.

Zo Lipsius, na zijn terugkeer bij de rooms-katholieken, ontegenzeggelijk rekening heeft moeten houden met normen die hem voorgeschreven werden, met voorschriften waaraan hij zich niet onbehendig herhaaldelijk heeft weten te onttrekken, dan leek anderzijds een gewillige volgzzaamheid, zo niet een dienstwillige onderworpenheid, aan de jezuïeten een voldongen feit.

Scribani ontloopt gedeeltelijk de kernvraag naar de onderwerping aan de jezuïetenorde, door de opwerping te verleggen naar Lipsius' persoonlijke verhouding tot de leden van de Orde. Alleen wordt toegegeven dat hij wellicht iets aan hun zienswijze had ontleend. „Et quid si aliquid hausissem ab his fontibus? ... In his nil nisi probum, doctum”⁵⁷.

Heel anders had Lipsius zich echter over dezelfde jezuïeten, nu in de *Defensio Postuma* zo hoog geprezen, op 26 februari 1573 uitgelaten aan de hertog van Saksen-Weimar: „Ego Coloniae apud Iesuitas homines natos ad publicam perniciem adolescentulus vixi”⁵⁸. In de Zuidelijke Nederlanden teruggekeerd sloeg hij een volledig andere toon aan, in een schrijven van 21 april 1591 aan Franciscus Bencius⁵⁹: „Nunc in via sum, et propero Coloniam

53. *Defensio Postuma*, p. cix.

54. Cfr. P. Burman, I, p. 657, nr. 619.

55. *La Correspondance de Juste Lipse*, p. 45, nr. 27.

56. Cfr. Th. Sagittarius, *op. cit.*, p. 34.

57. *Defensio Postuma*, p. cviii.

58. Weimar, *Landeshaupstarch.*, A. 6600 (uitgegeven door S. Sué, *Nogmaals Lipsius en Jena*, in: *Handelingen XXVI der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1972, p. 384.

59. Franciscus Bencius (Bencio, Benci) (1542-1594), studeerde zeven jaar te Rome, onder leiding van M. A. Muretus, trad in 1570 in de jezuïetenorde. Hij doceerde te Siëna, Perugia, Rome. Zijn meest bekende werken zijn de *Carminum libri IV* (Rome, 1590), de *Orationes XXII* (Rome, 1590). (cfr. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Brussel, 1890, I, kol. 1285-1292).

Agrippinensem ad illos quoque Patres, apud quos fundamenta posui Pietatis et Doctrinae" ⁶⁰.

Met Scribani's antwoord verviel niet de zware verdenking van utilitarisme, die op Lipsius woog. Had hij immers Leiden niet verlaten op een ogenblik dat verwacht werd dat de Spaanse troepen het van de Noordnederlanders zouden halen? Had hij niet gehandeld, gedreven door een wel overwogen berekening, bedacht op een Spaanse overwinning? Van deze mogelijkheid was Scribani zich wel bewust, daarom verlegt hij het probleem van Lipsius terugkeer naar het Zuiden: hij maakt er een gewetenszaak, zo niet een gewetensconflict van, in Lipsius' gemoed uitgevochten. Hij laat derhalve in de *Defensio Postuma* Lipsius aan het woord: „... me eripui, et cum Deo bono, memet mihi reddidi, patriae reddidi: nec victricem, victamve partem, sed causae aequitatem secutus..." ⁶¹.

Zo motiveerde Lipsius inderdaad, bij de rooms-katholieken althans, zijn overkomst naar het Zuiden. Getuige zijn brief van 14 april 1591 aan M. A. Delrio: „Dei benignitate eripui me e laqueis quibus implicabar ... perveni pressus pondere peccatorum" ⁶².

Onafwendbaar voor Scribani was de beschuldiging van Lipsius' huichelarij. „Sensus de Religione tuos intimos, quoad vixisti in Battavis, studiose, pertinaciterque pressisti" ⁶³.

Radicaal en ongenueanceerd deze aanklacht afstrijden, ware een te opvallende, moedwillige partijdigheid. Een genuanceerde instemming klonk voorzichtiger, zo niet geloofwaardiger. Lipsius antwoordde derhalve: „Pressi apud vos de Religione mentem meam. In quo si silentio peccavi, peccatum fateor" ⁶⁴.

Scribani's verdediging gaat volledig schuil achter Lipsius' *De una religione adversus Dialogistam liber, in quo tria capita libri quarti Politicorum explicantur*, die hij kort vóór zijn heengaan uit Leiden uitgaf. In de *Defensio Postuma* laat hij Lipsius zeggen: „Hoc silentium meum, testatione una, ubi tempus fuit, lenivi, sed spongia delevi: imo pro timore meo vano, meliora maioraque illi genti reposui" ⁶⁵. Met dit werk, zo oordeelde Scribani, heeft Lipsius zich uiteindelijk verantwoord en duidelijk stelling genomen. Hij geeft echter niet toe dat Lipsius zich uit voorzichtigheid niet had uitgesproken over de specificatie van de ware christelijke confessie.

60. Rome, Arch. Pont. Univ. Greg., ms. 532, f. 12.

61. *Defensio Postuma*, p. cix.

62. *La Correspondance de Juste Lipse*, p. 25, nr. 19.

63. *Defensio Postuma*, p. cix.

64. *Ibid.*, p. cx.

65. *Ibid.*

In de eerste uitgave, te Leiden gepubliceerd, schreef hij immers : „Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est ? Christiana”. Pas na zijn terugkeer te Leuven verklaarde hij zich nader door de toevoeging : „Unde petimus ? E libris sacris : idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis...”⁶⁶

Wij moeten derhalve besluiten dat Lipsius in zijn *De una Religione*, bij de calvinisten, geen stelling had willen nemen in zake een uitgesproken godsdienstige overtuiging⁶⁷, vervolgens dat de woorden die Scribani Lipsius in de mond legt, een slechte kans maken als waarheid te worden geaccepteerd, daar zij geantidateerd werden.

Geloofwaardiger en de waarheid meer getrouw luidde de verklaring : „... semper stetit infixi menti Religio vera, a maioribus tradita, quam et palam loquimur et profitemur. Semper hic sensus, antiquare in Religione, et cum maioribus sapere”⁶⁸. In twee uitspraken immers van de *Politica* (1589) had Lipsius zich in deze zin uitgedrukt, waar hij een godsdienst voorschrijft naar de oude ritus, en waar hij er tevens de vorst toe aanzet alwie vernieuwing op het gebied van de godsdienst invoert, te bedwingen : „Et religio tenenda ex ritu veteri ... ; qui in divinis aliquid innovant, odio habe et coërce”⁶⁹.

Voor dit verzoeningsstandpunt, dat een terugkeer tot het oorspronkelijke christendom inhield, kwam hij onomwonden uit in zijn Leuvense periode. Met de verwijzing naar de eerste kerk hoopte hij de meningsverschillen der verscheidene confessies te kunnen overbruggen, hierin gedreven door het voorbeeld van Erasmus⁷⁰. Zo schreef hij aan zijn vriend en leider, de ex-kanselier van de Staten van Brabant, M. A. Delrio : „Prisca religio semper mihi proba”⁷¹. En aan de calvinist Cornelius Aerssens (1545-1627), lid van de Staten-Generaal : „Nos antiqui sumus, fateor, et amplectimur religionem, quam Patrum habuerant Patres”⁷².

Al heeft hij een dergelijke stelling, afgestemd op verdraagzaamheid, pas in zijn laatste levensjaren met meer voorzichtigheid dan voordien verdedigd, toch moet worden toegegeven dat deze tolerantie en dit irenisme beantwoordden aan Lipsius' intiemste harte-

66. J. Lipsius, *De una Religione...*, Antwerpen, 1596, p. III.

67. Fr. De Nave, *De polemieek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz. (1590) : hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)*, in : *De Gulden Passer*, 48 (1970), p. 27.

68. *Defensio Postuma*, p. cx.

69. J. Lipsius, *Politicoorum sive civilis doctrinae libri VI, qui ad principatum maxime spectant*, Leiden, 1589, p. 107.

70. J. Kluyskens, *Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek : Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid*, in : *Handelingen XXVII der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1973, p. 181-206.

71. *Rome, Arch. Pont. Univ. Gregor., ms. 532, f. 12* (brief van 21 juni 1591).

72. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites*, p. 73, nr. 45.

wens. Getuige zijn belijdenis van 7 september 1586 aan Theodoor van der Leeuw: „... verissimum illud Tertulliani censeo: 'Religionis non esse, religionem cogere'”⁷³.

Besluitend kunnen wij zeggen dat Scribani in de *Defensio Postuma* Lipsius' geesteshouding der laatste levensjaren, toen hij ogenschijnlijk meer uitkwam voor een gebondenheid aan één enkele confessie, projecteerde op de verschillende etapes van diens leven.

Lipsius' levensvisie gedijde en bloeide echter open in een irenisme dat in ruime verdraagzaamheid zijn hoop had gesteld. In dit teken stond zijn onverdroten ijver die niet afkerig stond van een godsdienstig pluralisme, in de aanvaarding der verschillende confessies.

Hij verwierp derhalve, waar de kans zich voordeed, iedere vorm van gewelddadige inmenging die op het persoonlijk inzicht dwang wou uitoefenen. „In nobis nihil est magis periculosum, quam immaturata medicina”⁷⁴ schreef hij in de eerste uitgave der *Politica*. Later handhaafde hij in een verdere uitwerking zijn standpunt, zich echter schuilhoudend achter Seneca's uitspraak: „Ingenia nostra, ut nobiles et generosi equi, melius facili fraeno reguntur. Et' errantem per agros ignorantia viae, melius est ad rectum iter admonere, quam expellere”⁷⁵. Duidelijke afwijzing derhalve van iedere vorm van dwang of geweld. Lipsius' streven, ook in zijn laatste levensjaren, was immers gericht op de noodzaak van de eendracht in een verscheurde christenheid. Ook wanneer hij in de *De una Religione* ogenschijnlijk de voorrang gaf aan de ene confessie, de rooms-katholieke, op de andere, met de woorden, „pro Ecclesiae catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis, ait Lactantius...”⁷⁶, dan bleef hij zijn verzoeningsstandpunt trouw, daar de kerkvaders steeds het woord 'ecclesia catholica' gebruikten in de betekenis van 'ecclesia universalis'⁷⁷.

Bij Lipsius ging het om de levende band met de vroegere kerk, om een terugkeer tot de oude waarden, waardoor die kans maakten om de onenigheid tussen de verschillende confessies te overbruggen. Scribani daarentegen strijdt Lipsius' streven naar gewetens- en geestesvrijheid om deze verzoening te bewerken af⁷⁸. Zijn Contra-

73. P. Burman, I, p. 43, nr. 40 (cfr. Q. Tertullianus, *Ad Scapulam*, 2, 2).

74. J. Lipsius, *Politicorum ... libri VI*, Leiden, 1589, p. III.

75. *Ibid.*, *Opera Omnia* IV, p. 48 (cfr. L. A. Seneca, *De clementia*, I, 24; *De ira*, I, 14).

76. J. Lipsius, *De una Religione, Opera Omnia*, IV, p. 160 (cfr. Lactantius, *Divinae Institutiones*, 4, 30, II).

77. H. De Moreau, *Dictionnaire de Théologie catholique*, Parijs, 1910, II, kol. 1999-2001).

78. *Defensio Postuma*, p. cxvj: „Ego in Religione libertatem aut illius assertores probare solitus? Quousque odia? ... Ego religionum pro cuiusque arbitrio delectum?”

reformatorische stellingname in zijn *Defensio Postuma* lijkt ons strijdig met Lipsius' diepste geesteshouding en intiemste verzuchting: de verschillende christelijke confessies tot verstandhouding en eendracht in een aanvaarde pluriformiteit te brengen. „Zoals, wanneer in een snaarspel disharmonie ontstaat”, schreef hij, „men het niet onmiddellijk onderbreekt, maar het geleidelijk tot harmonie tracht te brengen, zo moet het ook gebeuren met het geloof”. „In fidibus siquid discrepat, non abrumpis statim, sed paulatim reducis ad concentum: in Fide, cur non idem fit?”⁷⁹.

In tegenstelling met Scribani's hoofdstelling in de *Defensio Postuma*, namelijk dat Lipsius' overtuiging zich pas in zijn laatste levensjaren openbaarde en dat hij toen zijn verleden betreurde, zo niet verwierp, was Lipsius' daadwerkelijkste droom, intiemste wens en diepste levensbetrachting, het zoeken naar verzoening en vrede. De grote humanist onzer gewesten wilde een wijs man zijn, die zijn volk leerde dat het leven niet moet staan in het teken van een absolute idee, maar in het teken van de Mens, dat ten slotte de Mens waardering moet opbrengen voor de verscheidenheid in streven en denken.

79. J. Lipsius, *Politicorum ... libri VI, Opera Omnia*, IV, p. 48.